

EKONOMSKA AKTIVNOST ŽENSKOG STANOVNIŠTVA I PROMJENE U MODELU RAĐANJA

ECONOMIC ACTIVITY OF THE FEMALE POPULATION AND CHANGES IN THE MODEL OF BIRTH

Prof. dr Stevo Pašalić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina

Rada Mandić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina

Rezime: Izlazak žena na tržište rada i zapošljavanje u različitim djelatnostima bili su praćeni promjenama u sferi porodice, vidljivih i kroz rađanje manjeg broja djece kao univerzalnog obrasca. Vrlo niske stope fertiliteta na jednoj strani, i promjene u ekonomskoj aktivnosti žena na drugoj, odredile su cilj ovog rada. Uticaj ekonomske aktivnosti žena na nivo rađanja u ovom radu biće prodiskutovan kao dio složene determinističke osnove niskog i vrlo niskog fertiliteta. Brojni su faktori koji se dovode u vezu sa promjenama u reproduktivnom ponašanju stanovništva, mada se ekonomski razlozi često stavljaju u prvi plan i navode kao odlučujući u promjeni modela rađanja. U Republici Srpskoj je fertilitet za oko 30% niži u odnosu na evropske države koje imaju najviše stope rađanja. Empirijska istraživanja na početku 21. vijeka pokazuju visoko vrednovanje porodice i posla, kao i zastupljenost konfliktnog odnosa na ovoj relaciji. Karakteristike ekonomske aktivnosti žena predstavljaju relevantan okvir reproduktivnog ponašanja, a iskustva država koja potvrđuju pozitivnu vezu između zaposlenosti žena i visine fertiliteta su primjeri koje treba slijediti u cilju podsticanja rađanja..

Кljučне riječi: fertilitet, ekonomska aktivnost i zaposlenost žena.

Abstract: The release of women into the labor market and employment in different industries were tracked by changes in the sphere of family, visible and through low birth rate as an universal form. Very low fertility rates on the one side and changes in economical activity of women on the other side, have been discussed in this work as a part of a complex deterministic base of low and very low fertility. The numerous factors that are associated with changes in reproductive behaviour of population, although economic reasons are often put in the foreground and cited as decisive in changing the model of birth. In Republic of Srpska fertility is 30% lower compared to European states that have the highest birth rates. Empirical research at the beginning of the 21st century show high evaluation of family and business, as well as the representation of the conflict attitudes on this route. The characteristics of economic

activity of women represent a relevant framework reproductive behaviour and experience of countries that confirm positive relationship between employment of women and fertility height are examples to be followed in order to encourage birth.

Keywords: fertility, economical activity and employment of women.

UVOD

Pad nivoa fertiliteta odvijao se paralelno sa promjenama socio-profesionalne strukture ženskog stanovništva, porastom učešća na tržištu rada i zapošljavanjem. Otuda je ekonomska aktivnost prepoznata kao jedan od ograničavajućih faktora u odlučivanju o rađanju. Međutim, u pojedinim evropskim državama koje su postigle najviše vrijednosti stope fertiliteta bilježe se i visoke stope ekonomske aktivnosti žena, kao i visoka zaposlenost onih koje imaju malu decu. Politike ovih država impliciraju i unapređenje društvenog položaja žena i podršku porodici kao jednako važne segmente podsticanja rađanja. Niz istraživanja potvrđuje pozitivan uticaj ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena na fertilitet, ukoliko su ispunjeni određeni preduslovi. Oni impliciraju mogućnosti i oblike zapošljavanja žena i institucionalne podrške roditeljstvu, ali i rodnu ravnopravnost unutar porodice.

U Republici Srpskoj je fertilitet za oko 30% niži u odnosu na evropske države koje imaju najviše stope rađanja. Empirijska istraživanja na početku 21. veka pokazuju visoko vrednovanje porodice i posla, kao i zastupljenost konfliktnog odnosa na ovoj relaciji. Karakteristike ekonomske aktivnosti žena predstavljaju relevantan okvir reproduktivnog ponašanja, a iskustva država koja potvrđuju pozitivnu vezu između zaposlenosti žena i visine fertiliteta su primjeri koje treba slijediti u cilju podsticanja rađanja. Pored toga, specifičnost

Srpske jeste visoka opšta nezaposlenost kao socijalna okolnost sa negativnim implikacijama u pogledu formiranja porodice i odlučivanja o rađanju.

Razlog diskutovanja veze između ekonomskih karakteristika žena i preovlađujućeg reproduktivnog modela, koji za posledicu ima niske i vrlo niske stope rađanja, nalazi se na strani oba posmatrana fenomena. Izbor teme je podstaknut ne samo njihovom važnošću koja se reflektuje na demografski i društveni razvoj, već i potrebom da se istakne pristup koji implicira pozitivnu vezu između zaposlenosti žena i visine stope fertiliteta u postinudstrijskom društvu.

Izlazak žena na tržište rada i zapošljavanje u različitim djelatnostima bili su praćeni promjenama u sferi porodice, između ostalog, vidljivih kroz rađanje manjeg broja dece kao univerzalnog obrasca. S jedne strane, postoje negativne demografske posljedice ponašanja ženskog stanovništva u pogledu obrazovanja, prisustva na tržištu radne snage, promjena vrijednosti i životnih aspiracija. Ove promjene rezultirale su širenjem odlaganja rađanja i modela jednog ili eventualno dvoje djece, a konačni ishod jesu niske i vrlo niske stope fertiliteta u razvijenim delovima svijeta, kojima pripada i Evropa. Pad nivoa rađanja na kraju prve decenije 21. veka za posledicu ima vrlo niske vrijednosti stope ukupnog fertiliteta u pojedinim evropskim državama. Republika Srpska nije u toj grupi, ali 2012. zabilježena stopa ispod 1,4, djeteta po ženi u reproduktivnom dobu, bila je niža od prosjeka (1,6) za Evropsku uniju, 2009. godine.

U prvom dijelu teksta se razmatra uslovljenost niskih reproduktivnih normi iz ugla specifičnosti socio-kulturoloških uticaja. Zatim se konkretnije sagledava uticaj zaposlenosti žena na reproduktivno ponašanje, pozivanjem na statističke podatke i empirijska istraživanja. Nakon toga, kristališu se najvažnije tačke ove veze kao okvir definisanja pitanja koje je potrebno dodatno ispitati, s obzirom na socio-ekonomske i kulturološke specifičnosti u BiH i Srpskoj.

SOCIO-KULTUROLOŠKE USLOVLJENOSTI NISKOGL FERTILITETA

Evropske države se više decenija suočavaju sa fenomenom nedovoljnog rađanja. Pad stope ukupnog fertiliteta ispod potrebe proste reprodukcije stanovništva sredinom 1960-ih privukao je pažnju evropskih demografa, a njihova objašnjenja promjena u sferi reproduktivnog ponašanja bila su teorijski čvrsto utemeljena.

U nastojanjima da se razumiju uzroci pada fertiliteta u industrijskim državama na početku

druge polovine 20. vijeka, nastala je teorija Druge demografske tranzicije (Van de Kaa, 2003). Objasnjavajući konceptualni okvir, Van de Kaa podvlači uticaj motivacionih faktora u pogledu djece i porodice, u čijoj osnovi se nalaze drugačiji sistem vrijednosti i shvatanja porodičnog života. Druga demografska tranzicija odlikovala se slabljenjem porodice kao institucije, što je vidljivo kroz pokazatelje bračnosti i reproduktivnog ponašanja, u čijoj osnovi su bili drugačiji doživljaji partnerstva i roditeljstva, kao i lične vrijednosti, dignitet i sloboda u pogledu prava pojedinca na samoostvarenost (Van de Kaa, 2003: 6-7).

Teorija o demografskoj tranziciji daje jedan opšti model razumijevanja uslovljenosti promjena reproduktivnog modela. Ipak, tendencije u pogledu demografskih pokazatelja od druge polovine 1980-ih ukazuju na različitosti u okvirima niskih reproduktivnih normi. Otuda je bilo potrebno da se Druga demografska tranzicija sagleda kroz društvene i socio-kulturološke specifičnosti (Lesthaeghe, 2010). Demografske promjene odvijale su se pod uticajem shvatanja i normi ponašanja formiranih u određenim društvenim i kulturnim okvirima, koji su uobličavali relevantne faktore.

Uslovi odlučivanja o rađanju i broju djece u zapadno-evropskim državama odlikovali su se "ekonomskom autonomijom ženskog stanovništva", "porastom simetričnosti rodnih uloga", "fleksibilnijom organizacijom životnih tokova", "raznovrsnošću životnih stilova" i mogućnošću izbora kada je riječ o uređenosti sopstvene budućnosti (Lesthaeghe, Neels, 2002: 331). Kao krucijalno obilježje reproduktivnog ponašanja javlja se odlaganje rađanja, tokom 1980-ih značajno rašireno u Južnoj Evropi, a u 1990-im ova pojava je prouzorkavala rekordno nizak fertilitet u Centralnoj Evropi (Lesthaeghe, Neels, 2002: 333). Analiza veze između Prve i Druge demografske tranzicije u definisanim prostornim okvirima tri evropske države (Francuska, Belgija i Švajcarska) pokazala je da su strukturalni faktori važni za promjene reproduktivnih modela, ali da se može govoriti čak i o prioritetnijem uticaju uslova koji se tiču "željenosti" (Lesthaeghe, Neels, 2002: 350), koji potiču od kulturnog okruženja, pa je u tumačenju pada fertiliteta potrebno "kulturno čitanje" (Lesthaeghe, Neels, 2002: 351).

Složenost determinističke osnove niskih i vrlo niskih reproduktivnih normi, nije samo u isprepletenosti društvenih i kulturnih uticaja, već i u raznovrsnosti faktora koji potiču sa obje strane.

Stavovi, norme i vrijednosti nalaze se u osnovi izbora puta kojim će se formirati sopstvena porodica, a oni se formiraju u konkretnim istorijskim i društvenim okvirima.

Između geografski i politički diferenciranim makro cjelinama evropskog kontinenta (sjeverna, zapadna i južna Evropa), uočene su razlike u vremenu otpočinjanja, u fazama demografske tranzicije, u dominantnom tipu domaćinstva i u brzini promjena reproduktivnog modela. U osnovi ovih razlika, nalaze se vrijednosne orijentacije koje dotiču različite aspekte života, uzrokujući niz događanja relevantnih za dugoročnost tendencija demografskih promjena. Širenje postmaterijalističkih vrijednosti označilo je jačanje individualne autonomije i suprostavljenost autoritarizmu, jačanje odnosa društvene jednakosti polova, ekspanziju ekspresivnih vrijednosti kada je riječ o obrazovanju i poslu (nezavisnost, inovativnost, društveni kontakti) kao i širenje nekonvencionalnih vrijednosti kada je riječ o braku, partnerstvu i roditeljstvu (Surkyn, Lesthaeghe, 2004: 52). Pored razlika u vrijednosnom sistemu, regionalne razlike u odvijanju druge demografske tranzicije uslovljene su događanjima unutar porodice, osobenostima i širenjem ranijih demografskih promjena, davanjem društvenog legitimiteta novim formama ponašanja, ekonomskim situacijama relevantnim za formiranje partnerskih i porodičnih zajednica, politikama i karakteristikama tržišta rada usmjerenim ka osamostaljivanju mladih (Surkyn, Lesthaeghe, 2004: 53).

Početak prve decenije 21. vijeka dolazi do neočekivanog pada nivoa rađanja u evropskim državama, uz diferenciranost u pogledu visine stopa ukupnog fertiliteta (Neyer, 2006). Najniže vrijednosti (ispod 1,35 djeteta po ženi u fertilnom periodu) su zabilježene u Italiji, Grčkoj, Španiji, zemljama Istočne Evrope, kao i u državama njemačkog govornog područja (Austrija i Njemačka). Stope ukupnog fertiliteta najbliže nivou potrebnom za prostu reprodukciju stanovništva imale su Irska, Francuska, neke Skandinavske države (Norveška, Danska i Finska) i Holandija (od 1,96 do 1,71). Razlozi navedenih razlika vide se u socio-kulturološkim specifičnostima ovih država, kao i u osobenostima političkih odgovora na nizak fertilitet.

U geografskom pogledu, može se napraviti diferenciranost između sjevernih i južnih država, manifestovana kroz najviše i najniže reproduktivne norme u evropskim okvirima. Diferenciranost nivoa rađanja između zapadnih i

istočnih država je teže uspostaviti usljed toga što se Njemačka i Austrija nalaze u grupi onih sa vrlo niskim stopama, kojima pripadaju i bivše socijalističke zemlje.

Sa stanovišta teorije Druge demografske tranzicije, kao najvažnije pitanje u vezi fertiliteta na početku novog milenijuma, postavlja se različitost u pogledu rehabilitacije nivoa rađanja (Lesthaeghe, 2010). Osobnosti konačnih ishoda veze između odlaganja rađanja i visine fertiliteta tokom prve decenije 21. veka, Lesthaeghe objašnjava razlikama u pogledu mogućnosti kombinovanja rada i roditeljstva za žene i za muškarce, kao i razlikama u ublažavanju oportunih troškova roditeljstva i formiranja porodice (Lesthaeghe, 2010: 232). Kao relevantne faktore on navodi karakteristike porodične zajednice i rodnog odnosa, politike koje regulišu dječiji dodatak, roditeljsko odsustvo, prekid rada usljed porodičnih razloga, kao i raširenost servisa za brigu o djeci različitog uzrasta koji su prilagođeni potrebama roditelja (Lesthaeghe, 2010: 233-234). Države u kojima su zabilježene veće stope fertiliteta, usljed realizacije odloženog rađanja, u značajnoj mjeri su ispunile ove uslove. Heterogenost evropskog prostora u pogledu visina stopa ukupnog fertiliteta smatra se posljedicom uticaja kulturnih faktora koji su na individualnom nivou djelovali u smjeru pada rađanja, ali su podstakli društvenu intervenciju u cilju porasta fertiliteta.

Različitosti u pogledu relevantnih pokazatelja upućuju na dva puta druge demografske tranzicije, a diferenciranost se vidi kao posljedica intenzivnijeg suočavanja sa strukturnim preprekama kada su u pitanju bivše socijalističke zemlje (Sobotka, 2008: 210). U ovom slučaju, novi obrasci ponašanja u sferi partnersva i formiranja porodica nisu lični izbor, već reakcija na životne okolnosti. To je suprotno od "prvog" puta koji se odlikuje širenjem promjena među obrazovanim i ekonomski privilegovanim grupama, kod kojih su formiranje porodice i roditeljstvo u skladu sa njihovim konceptom života. Stanovništvo država koje su tokom 1990-ih započele društvenu transformaciju ka kapitalističkom društvenom uređenju suočavalo se sa ekonomskim teškoćama koje su predstavljale ograničavajuće okolnosti odlučivanju o rađanju, a rezultat su vrlo niske reproduktivne norme. U takvim društvenim uslovima ne može se govoriti o širenju postmaterijalističkih vrijednosti i njihovom uticaju na uobličavanje reproduktivnog modela.

Pored strukturnih ograničenja, važan okvir uspostavljenog fertilitetnog modela jesu odlike rodnog režima na mikro i na makro nivou (Sobotka, 2008: 211). Veza između rodnog odnosa i visine fertiliteta ima pozitivan predznak ukoliko je ideologija rodne jednakosti svoju primjenu našla u privatnoj sferi, redukujući rodnu asimetriju unutar porodice i domaćinstva. Kao primjer toga uzimaju se Nordijske države, u kojima su principi rodne jednakosti najranije uspostavljeni, a Druga demografska tranzicija je najdalje otišla. U uslovima široke društvene podrške emancipaciji žena i rodnoj ravnopravnosti, poduprijetih višegodišnjom politikom redukovanja konflikta između rada i roditeljstva, odvijala se rehabilitacija nivoa rađanja realizacijom odloženog rađanja, posebno kada je reč o visoko obrazovanim ženama. Ključ podizanja fertiliteta do nivoa proste reprodukcije nalazi se u prilagođenosti društva oblicima ponašanja koji karakterišu drugu demografsku tranziciju, jer tada oni ne moraju nužno voditi ka niskim i vrlo niskim stopama fertiliteta (Sobotka, 2008: 212). Prilagođavanje podrazumijeva raskid sa tradicionalnim porodičnim normama i sa favorizovanjem modela u kojem je zaposlenost muškarca ključna za materijalnu situiranost i životni standard porodice, kao i raskid sa rodno asimetričnom podjelom uloga unutar porodice.

Među socio-kulturloškim specifičnostima koje se nalaze u osnovi niskog fertiliteta iskristalisane su tri tačke koje su ključne sa stanovišta teme ovog rada. To su: ponašanje pojedinca, rodne specifičnosti i institucionalni okvir.

U osnovi uspostavljenih reproduktivnih normi nalaze se relevantni oblici ponašanja, determinisani faktorima društvenih uslova na makro nivou i određenim životnim okolnostima i situacijama na mezo i na individualnom nivou. Posebnu važnost imaju specifičnosti ženskog stanovništva koje su, između ostalog, određene obrazovnim i ekonomskim karakteristikama. Ključ dostizanja nivoa rađanja oko nivoa proste reprodukcije stanovništva jeste adekvatan politički odgovor koji implicira odgovarajuće institucionalne mehanizme. Da bi se to ostvarilo potrebno je prilagođavanje novim modelima ponašanja kada je riječ o partnerstvu, porodici i roditeljstvu, s posebnom pažnjom na konflikt koji nastaje na relaciji posao-porodica. U tim okvirima, tema o ekonomskoj aktivnosti ženskog stanovništva, kao o jednom od faktora nivoa rađanja u postindustrijskim društvima, ima važno mjesto.

EKONOMSKA AKTIVNOST ŽENA I NISKE REPRODUKTIVNE NORME

Postindustrijska društva suočena su sa dva izazova, važna sa stanovišta njihovog daljeg razvoja. Na jednoj strani su ojačavanje društvenog položaja žena i rodna ravnopravnost, a na drugoj fenomen nedovoljnog rađanja. Savremena demokratska društva odlikuju se opredijeljenošću da pravo žena na zaposlenost van kuće nadgrade stvaranjem uslova da budu posvećene svojoj profesiji, da bez ograničenja napreduju u poslu, da obavljaju bolje plaćene poslove, da rukovode i da nose najodgovornije poslove, da aktivno učestvuju u razvojnim projektima i istraživačkim timovima u različitim oblastima (Eurostat, 2007; European Union, 2011; European commission, 2011). U isto vrijeme jasno su prepoznate negativne demografske i društvene posljedice dostizanja niskog fertiliteta i njegovog daljeg pada, što je rezultiralo političkim odgovorima u funkciji rješavanja ovog pitanja (McDonald, 2008).

Promovisanje rodne ravnopravnosti i suočavanje sa vrlo niskim fertilitetom, daju na važnosti vezi između ekonomskih karakteristika žena i visine stopa fertiliteta. U tim okvirima može se javiti dilema o mogućoj suprotstavljenosti između rodne jednakosti i podizanja nivoa rađanja.

Da li je osnaživanje društvenog položaja žena u suprotnosti sa optimalnim uslovima u pogledu dostizanja viših reproduktivnih normi? Da li je moguće paralelno ostvariti pozitivan efekat sa stanovišta ekonomskih pozicija žena i sa stanovišta visine stopa fertiliteta?

Obrazovanje ženskog stanovništva i uključivanje na tržište rada su pozitivni pokazatelji unapređenja društvenog položaja žena, koji su proizveli i određene demografske posljedice (Šobot, 2014).

Ove promjene, započete neposredno poslije Drugog svjetskog rata, iz generacije u generaciju postajale su široko rasprostranjeno obilježje ženskog stanovništva u savremenim društvima. Međutim, paralelno sa intenzivnom usmjerenošću žena ka obrazovanju, sve većim učešćem na tržištu rada i zapošljavanjem van domaćinstva, odvijale su se promjene u bračnosti i u reproduktivnim modelima.

Relevantni pokazatelji upućuju na procese odlaganja formiranja porodice i rađanja, na nestabilnost tradicionalnih bračnih zajednica, pojavu alternativnih partnerskih zajednica, na pad broja članova domaćinstava i na širenje nižih reproduktivnih normi.

Uzroke vrlo niskog fertiliteta u postindustrijskim društvima McDonald (2006; 2007; 2008) vidi u "društvenoj liberalizaciji" i "deregulaciji tržišta rada". Negativne posljedice neoliberalne organizacije tržišta rada su manja sigurnost posla, slabija zaštita visina zarade, intenzivna posvećenost poslu i ekstenzivno radno vrijeme koji impliciraju maksimalnu angažovanost individualnih potencijala zaposlenih (McDonald, 2006: 490-492). Takvo stanje na tržištu rada utiče negativno na odluke mladih o formiranju porodica i o roditeljstvu. Kao dvije ključne promjene na individualnom nivou javljaju se rodna jednakost, koja je otvorila mogućnosti radnog angažovanja žena izvan domaćinstva, i porast rizika usljed pojačane kompetitivnosti na tržištu rada.

Razlike u pogledu izraženosti problema nedovoljnog rađanja u evropskim i svjetskim okvirima, povezane su sa paradoksalnom situacijom koja se tiče preovlađujućeg reproduktivnog modela (McDonald, 2006: 499). U državama u kojima postoji čvrst tradicionalni model vrednovanja porodice i porodičnog života stope fertiliteta su vrlo niske, u odnosu na grupu država sa liberalnijim stavovima. Kulturne različitosti se odražavaju i na definisanje adekvatnih rješenja, pa su one i u tom smislu prepreke podizanju nivoa rađanja. Vrlo niske reproduktivne norme smatraju se posljedicama institucionalnih, a ne individualnih faktora (McDonald, 2006: 500), odnosno one su produkti društvenih i ekonomskih institucija koje su "neprijateljske" prema porodici i djeci (McDonald, 2008: 22).

Suštinska karakteristika veze između ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva i demografskih tendencija jeste konfliktan položaj žene, usljed izostanka promjena tradicionalnog modela rodni uloga i rodnog odnosa unutar porodice i domaćinstva.

U uslovima ograničenih mogućnosti kombinovanja rada i roditeljstva, odlučivanje o formiranju porodice i rađanju djece, implicira dvostranu konfliktnost, kada se realizacija svakodnevnih roditeljskih aktivnosti i briga o podizanju djece svodi na majčinstvo. Podvlačeći važnost rodnog odnosa za pad fertiliteta i dostizanje vrlo niskih stopa, McDonald (2006: 493) ukazuje da rano roditeljstvo može dovesti do ograničenja u pogledu realizacije individualnih potencijala kada je riječ o obrazovanju i zaposlenosti žena, ali i na to da davanje prioriteta školovanju i karijeri može rezultirati odustajanjem

od roditeljstva. Tradicionalna uređenost rodnog odnosa i podjela rodni uloga unutar porodice, u oba slučaja odgovornost svodi samo na žene.

Tu je riječ i o tome da donošenje odluke u jednom ili u drugom smjeru označava i uskraćenost za onaj drugi aspekt.

Odluka o roditeljstvu i o broju djece prije svega se može smatrati iznuđenim modelom ponašanja koji podrazumijeva sve veću rasprostranjenost rađanja jednog djeteta, ali i sve češću pojavu nerealizacije odloženog rađanja. Da se uslovljenost vrlo niskih reproduktivni normi može odrediti na ovaj način, potvrđuje neusklađenost uspostavljenih reproduktivni normi sa stavovima o idealnom broju djece.

Uprkos razlika između država i promjena idealnog modela porodice tokom vremena, rađanje manjeg broja djece od onog koji se želi jeste jedna od karakteristika evropskog reproduktivnog modela (Sobotka, Beaujouan, 2014). Od kraja 1970-ih pa sve do ulaska u drugu deceniju 21. vijeka, najpoželjnijim se smatraju porodice sa dvoje djece, uprkos pada prosječne vrijednosti idealnog broja djece.

Međutim, u državama koje su imale vrlo nizak nivo rađanja, realizovani fertilitet kohorti žena rođenih 1974/75 bio je značajno ispod prosječne vrijednosti broja djece koji je definisan modelom idealne porodice (Sobotka, Beaujouan, 2014: 407). I pored tendencije smanjivanja udjela žena koje idealnim smatraju dvoje i troje djece, a porasta onih koje su željele jedno ili nisu željele da imaju djecu, ni u jednoj evropskoj državi nije došlo do zamjene mjesta ovih modela porodica.

Pogled na statističke podatke o stopama fertiliteta i o ekonomskoj aktivnosti žena upućuje na pozitivnu vezu ova dva fenomena (tabela 1). U evropskim državama blagostanja koje se odlikuju visokim stopama ekonomske aktivnosti žena bilježe se veće stope fertiliteta nego u državama u kojima su nepovoljnije ekonomske karakteristike žena.

Tokom prve decenije 21. vijeka u Skandinavskim državama stope fertiliteta osciliraju oko nivoa potrebnog za prostu reprodukciju.

U grupi ovih država 2000. godine Švedska je imala najniže stope fertiliteta (1,5 djeteta po ženi u fertilnom periodu), ali kontinuirani porast nivoa rađanja rezultirao je dostizanjem vrijednosti zabilježenih u državama koje su imale stabilniji nivo rađanja u ovom periodu. Stopa ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva 2013. godine

jedino je u Švedskoj bila veća nego u prvoj godini posmatranja. Norveška se izdvaja kao država u kojoj u kontinuitetu paralelno postoje stope rađanja najbliže potrebama proste reprodukcije i visoke stope ekonomske aktivnosti žena.

Ove zemlje pokazuju ne samo to da ekonomska aktivnost žena ne mora da bude ograničavajući faktor rađanja, već da su najviše vrijednosti stopa fertiliteta zabilježene u uslovima visoke ekonomske aktivnosti žena. Suprotno od toga, vrlo niske reproduktivne norme postoje paralelno sa nižom ekonomskom aktivnošću žena. Najniže stope ekonomske aktivnosti ima žensko stanovništvo u Italiji, tokom čitavog posmatranog perioda. Čak i najviša stopa ekonomske aktivnosti žena u ovoj zemlji (blizu 40%) je za više od jedne četvrtine manja u odnosu na žene u Norveškoj (blizu 70%).

Razlika između država je prisutna i kada se posmatraju stope zaposlenosti žena starih između 25 i 49 godina koje imaju djecu mlađu od tri godine (tabela 2).

Tokom prve decenije 21. vijeka, najveću stopu zaposlenosti imale su žene u Norveškoj i u Švedskoj (između 75% i blizu 80%). Najmanja zaposlenost je bila odlika žena u Njemačkoj, u periodu između 2005. i 2010. godine (od 40% do

48%). Usljed tendencije porasta, početkom druge decenije 21. vijeka više od polovine ovih žena je bilo zaposleno. Međutim, stope zaposlenosti žena u Italiji i u Njemačkoj su bile niže nego u Norveškoj i u Švedskoj, ali i u odnosu na Austriju i Španiju.

U posmatranim zemljama geografski različitih područja evropskog kontinenta i međusobno različitih u pogledu socio-ekonomskog razvoja, prosječan idealni broj djece u periodu 1979/1983. bio je 2,5, a na kraju prve decenije 21. vijeka 2,2.

Na kraju prve i početkom druge decenije 21. vijeka prosječan idealni broj djece u Italiji i u Zapadnoj Njemačkoj bio je nešto manji od dva, dok su stope fertiliteta iznosile oko 1,4, odnosno 1,5 djeteta po ženi. U Španiji, Austriji i u Sloveniji idealnim je smatran model porodica sa prosečnim brojem djece između 2,1 i 2,4, dok su stope fertiliteta 2011. godine među ženama rođenim 1974/75. iznosile između 1,4 (u Španiji) i 1,7 (u Sloveniji).

Oko 70% žena u Španiji, Sloveniji i u Njemačkoj 2011. idealnim je smatrao porodice sa dvoje djece, dok je u Austriji udio ovih žena bio niži (oko 60%). Udjeli žena koje su smatrale da je idealno imati jedno dijete, ili nisu željele da imaju djecu, bili su veći u Austriji, Njemačkoj i u Španiji (više od 10%), nego u Sloveniji (oko 5%).

Tabela 1.
Stope ukupnog fertiliteta (selektovane evropske države), 2001-2013.

Država	Stope ukupnog fertiliteta				
	2001.	2004.	2007.	2010.	2013.
Danska	1,7	1,8	1,8	1,9	...
Finska	1,7	1,8	1,8	1,9	...
Švedska	1,6	1,8	1,9	2,0	...
Austrija	1,3	1,4	1,4	1,4	1,3
Njemačka	1,3	1,4	1,4	1,4	...
Italija	1,2	1,3	1,4	1,4	1,2
Srbija	1,6	1,6	1,4	1,4	...
BiH/RS	1,4	1,6	1,4	1,4	...

Izvor: Izračunao na osnovu statističke baza podataka UNECE

Države sa vrlo niskim stopama fertiliteta međusobno se razlikuju s obzirom na ekonomsku aktivnost i na zaposlenost žena sa malom djecom (tabela 1 i tabela 2).

U pojedinim su zabeležene relativno povoljne ekonomske karakteristike sredovečnih žena, ali je fertilitet vrlo nizak. To govori o tome da je potrebno ispuniti određene uslove koji bi za rezultat imali veće stope rađanja. U tom smislu

bitne su mogućnosti zapošljavanja žena i usklađivanja rada i roditeljstva, ali i podela rodnih uloga u privatnoj sferi.

Tu je reč o politikama usmerenim ka porodici u funkciji rehabilitacije nivoa rađanja, uključujući različitost pristupa uslovljenih socio-kulturološkim specifičnostima, a posebnu važnost imaju rešenja koja se tiču karaktera rodnog režima.

Tabela 2.
Stope ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva 2001.-2013.

Država	Stope ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva				
	2001.	2004.	2007.	2010.	2013.
Danska	60,2	59,7	60,9	59,6	58,6
Finska	58,5	58,4	57,1	56,0	55,5
Švedska	58,6	58,9	59,2	59,0	60,5
Austrija	49,4	49,9	54,8	55,3	49,3
Njemačka	49,4	49,7	52,9	54,1	54,6
Italija	36,2	38,2	38,0	38,2	39,6
Srbija	48,1	47,0	42,8	39,0	38,2
BiH/RS					

Izvor: Izračunao na osnovu statističke baza podataka UNECE

U državama koje su uspjele da pronađu adekvante odgovore ekonomska aktivnost i zaposlenost žena predstavljaju pozitivan okvir odlučivanja o rađanju. U onim drugim veća je zastupljenost modela jednog djeteta, pa čak i odustajnja od rađanja, te su potrebni podsticaji u ekonomskoj aktivnosti žena i širenju rađanja više od jednog djeteta. Pozitivan uticaj ekonomske aktivnosti na fertilitet odvijao se sa određenim promjenama koje su se ticale relevantnih varijabli, kao što su porast mogućnosti zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom, porast obrazovnih postignuća žena, porast starosti pri rađanju prvog djeteta, kao i porast udjela djece obuhvaćene predškolskim programima (Engelhardt, 2011).

Dijametralno suprotne prakse Italije i Švedske potvrđuju da je zaokret uticaja ekonomske aktivnosti na fertilitet, od negativnog ka pozitivnom, moguć uz ispunjenost određenih uslova. Dostizanje vrlo niskih stopa fertiliteta u Italiji, smatra se posljedicom rigidnosti tržišta rada i manjkavosti koje se tiču mogućnosti zapošljavanja žena, kao i odsustva razvijenosti i dostupnosti servisa za čuvanje djece (Del Boca, 2000). Niska ekonomska aktivnost Italijanki i niske reproduktivne norme uslovljene su razlozima koji se odnose na mogućnosti zbrinjavanja djece, kao i mogućnosti zapošljavanja sa kraćim radnim vremenom, ali i odsustvom podrške porodice u pogledu oba ova aspekta (Del Boca, 2000: 20). Otuda se razvijanje institucionalne brige o djeci i fleksibilnije radno vrijeme vide kao podsticaji ekonomskoj aktivnosti žena.

Jedno drugo istraživanje je potvrdilo da je opcija zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom pozitivno uticala na porast ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, međutim izostali su željeni efekti u pogledu nivoa rađanja (Del Boca, Pasqua,

Pronzato, 2005). Uprkos tome što je riječ o državi u kojoj je značajno rasprostranjena tradicionalna okrenutost porodici i porodičnom životu, na kraju 20. i početkom 21. vijeka zabilježene su vrlo niske stope fertiliteta. Žene u Italiji su, pored zaposlenosti van domaćinstva, u značajnoj mjeri bile opterećene kućnim poslovima, što je negativno uticalo na namjere o rađanju drugog djeteta (Mills et al., 2008). Kao u Holandiji, i u Italiji su visoko obrazovane žene sa jednim djetetom, češće nego žene sa nižim nivoima obrazovanja, imale namjeru da još rađaju. Međutim, visoko učešće u kućnim poslovima i dužina radnog vremena bili su važni ograničavajući faktori (Mills et al., 2008: 16-17). Obrazovanije žene su imale povoljnije pozicije u pogledu uspostavljanja veće ravnopravnosti sa partnerom. Ipak, Italijanke se u većoj mjeri suočavaju sa institucionalnim i porodičnim ograničenjima, što se vidi kao moguće objašnjenje razlike u visini fertiliteta između ove dvije države.

Kao suprotnost italijanskom, nalazi se primjer Švedske. Na jednoj strani se bilježe visoke stope ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, a na drugoj stope fertiliteta oko nivoa potrebnog za zamjenu generacija. Ovakav ishod jeste posljedica pozitivnog odnosa prema ekonomskoj samostalnosti i profesionalnoj karijeri ženskog stanovništva, koji implicira nekoliko bitnih momenata u pogledu mogućnosti usklađivanja rada i porodičnog život. U tom smislu uočeno je sljedeće:

- podsticanje ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva prati i unapređenje rodnog odnosa, što je u funkciji lakšeg usklađivanja rada i roditeljstva;
- visok stepen kompatibilnosti između učešća na tržištu rada i formiranja porodice i za žene i

za muškarce, pri čemu roditeljstvo ne remeti njihovu ekonomsku aktivnost uspostavljenu prije dobijanja djeteta;

- politika je usmjerena ka regulisanju roditeljskog odsustva, obezbjeđivanju visoko kvalitetnih servisa za brigu o djeci i ka mjerama koje su rezultirale većom rodnom jednakošću u podizanju djece i podjeli poslova u domaćinstvu.

Positivan uticaj ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena na visinu fertiliteta utemeljen je na prihvatanju ideologije rodne ravnopravnosti i njenom sprovođenju u sferi porodičnog života, kao neophodnom okviru visoke ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena. Presudnu ulogu imao je odnos države, koji se manifestuje kroz politike podsticanja i ekonomske aktivnosti i rađanja, izgrađujući harmoničnu vezu na ovoj relaciji (Anderson, Kreyenfeld, Mika, 2014). Kontekst države blagostanja oblikuje ishod uticaja položaja žena na tržištu rada i zaposlenosti na odluke o rađanju, a kao primjeri toga navode se različitosti između Danske i Njemačke, države sa različitim stopama fertiliteta (tabela 1).

Danska je zemlja koja podstiče ekonomsku aktivnost ženskog stanovništva i zaposlenost majki, a to za posledicu ima pozitivnu vezu između sklonosti ka rađanju drugog djeteta na jednoj strani, i zaposlenosti žena i visina zarade, na drugoj strani. Suprotno od ovog, u Njemačkoj rad i porodični život su inkompatibilni i zarada žena je u negativnoj vezi sa odlukom o rađanju. Žene često napuštaju tržište rada posle rođenja prvog djeteta, i one se češće nego ekonomski aktivne odlučuju na drugo dijete. Međutim, određena ograničenja su vidljiva i u Danskoj. Pozicioniranje na tržištu rada i posao sa visokim zaradama pozitivni su za odluke o rađanju prvog i drugog djeteta, ali ne i djece višeg reda rođenja. Žene koje su sklonije porodicama sa većim brojem djece, redukuju svoju ekonomsku aktivnost, a autori ukazuju na moguć uticaj nekih životnih okolnosti, kao što su zaposlenost i visina zarada partnera. U obje države vidi se uticaj socijalnog momenta pri odlučivanju na roditeljstvo. Njemice nisu sklone formiranju porodice i rađanju kada su nezaposlene, kada imaju niske zarade i kada nisu ekonomski aktivne, dok su Dankinje sklone roditeljstvu tek kada su se pozicionirale na tržištu rada i kada ostvaruju iznad prosječne zarade.

Negativan uticaj nezaposlenosti na visinu fertiliteta vidi se i kroz statističke podatke. U državama u kojima su stope dugoročne nezaposlenosti

kontinuirano visoke, bilježe se vrlo niske stope rađanja (tabela 1).

Reproduktivno ponašanje je snažno povezano sa nestabilnostima na tržištu rada i sa nesigurnošću u pogledu zaposlenosti, bilo da je riječ o rađanju prvog djeteta, ili o odlučivanju o daljem rađanju, mada postoje određene specifičnosti s obzirom na nivo obrazovanja (Adsera, 2011). Teško pronalaženje posla i zapošljavanje na ograničeni period, u većoj mjeri utiču na odlaganje rađanja drugog djeteta kod niže obrazovanih žena. Pored toga, određeni uticaj ima i ekonomska aktivnost. Među nezaposlenim ženama koje imaju niže od visokog obrazovanja registrovano je duže odlaganje rađanja drugog djeteta, nego kod onih koje nisu bile ekonomski aktivne ili kod zaposlenih u javnom sektoru, dok ova veza nije potvrđena u slučaju visoko obrazovanih (Adsera, 2011: 537-538). Međutim, i kod visoko obrazovanih žena zaposlenost na određeno vrijeme ima negativan uticaj na odluku o formiranju porodice i o rađanju.

Specifičnost socijalnog položaja i različit odnos prema zaposlenosti utiču na razlike u ponašanju između žena različitog nivoa obrazovanja. One sa nižim obrazovanjem, zaposlenost u većoj mjeri doživljavaju kao socijalnu sigurnost i potreban izvor prihoda u domaćinstvu, dok visoko obrazovane žene imaju veća očekivanja i spremnije su da čekaju posao koji im donosi veću sigurnost. Osim toga, zaposlenost na određeno vreme kod visoko obrazovanih znatno češće rezultira skalpanjem trajnijih ugovora, dok je u slučaju niže obrazovanih veća mogućnost ostajanja bez posla. Žene sa tercijarnim nivoom obrazovanja se odlučuju na rađanje i u ovim uslovima, usled veće izvesnosti da učvrste svoju zaposlenost.

Ekonomska aktivnost žena, pored socijalne dimenzije nosi i onu drugu koja u većoj mjeri dotiče individualnu ostvarenost i realizaciju ambicija koje se tiču profesije i napredovanja u poslu. Nezavisno od toga koja je na individualnom nivou izraženija, pozitivan okvir odlučivanja o rađanju implicira podršku unutar porodice i institucionalnu podršku, u funkciji što skladnijeg odnosa roditeljstva i zaposlenosti.

Positivna veza između zaposlenosti žena i visine fertiliteta odnosi se na približavanje nivou proste reprodukcije, pa je ona bitna za one države u kojima je fertilitet niži od tih vrednosti. Međutim, negativni uticaji nezaposlenosti i nesigurnosti posla na odluku da se postane roditelj (Adsera,

2011) sužavaju prostor za delovanje u smeru podsticanja rađanja.

Posebno pitanje u rasvetljavanju uticaja ekonomske aktivnosti žena na reproduktivni model, jeste mogućnost rađanja više od dvoje dece, kako u slučaju zaposlenih, tako i u slučaju nezaposlenih i ekonomski neaktivnih žena.

Na kraju prve decenije 21. vijeka BiH i Srpska pripadaju grupi država koje su dostigle vrlo nizak nivo rađanja. Na drugoj strani, promjena ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva tokom druge polovine 20. vijeka odlikuje se intenzivnim prisustvom stručne i obrazovane ženske radne snage na tržištu rada, umjesto ranijeg modela koji je bio određen ekonomskom aktivnošću poljoprivrednica (Šobot, 2014). Kontinuitet relativno visoke stope ekonomske aktivnosti žena označio je zaposlenost žene kao opšte prihvaćeni obrazac i očekivano ponašanje na individualnom nivou (Blagojević-Hjusek 2013). Otuda je opravdano govoriti o važnosti ekonomskih karakteristika žena u BiH i Srpskoj za reproduktivno ponašanje, iz ugla mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja.

Rezultati empirijskog istraživanja na reprezentativnom uzorku pokazuju da su krajem 1990-ih žene visoko vrednovala i posao i roditeljstvo, a konflikt uloga je u određenoj mjeri racionalizovan i nije direktno potvrđen stavovima ispitanica (Blagojević, 1997). Pored toga, vidljiva je neusklađenost između stavova o broju djece koji bi željele da imaju u "idealnim" uslovima, i broja rođene djece. Takav odnos je potvrđen istraživanjem stavova studenata koji su na kraju posljednje decenije 20. vijeka jasno percipirali da će njihov realizovani broj djece (blizu troje djece) u prosjeku biti manji od onog koji su tada iskazali kao željeni broj (Kuburović, 2003). Ipak, broj djece koji su smatrali da će imati bio je bliži vrijednostima potrebnim za prostu reprodukciju, nego što su stope fertiliteta zabilježene na početku 21. vijeka. Ispitivani studenti tada nisu imali iskustvo roditeljstva i nisu se suočavali sa nekim od faktora koji bi mogli da djeluju ograničavajuće na odluke o rađanju.

Stanje ambivalencije u pogledu odnosa prema roditeljstvu i poslu prepoznaje se u stavovima žena vezanim za zaposlenost i tradicionalnu podjelu uloga unutar porodice, čitavu deceniju kasnije (Ignjatović et al., 2011). Blizu polovine ispitanica (na nivou reprezentativnog uzorka) slaže se da će "predškolsko dijete vjerovatno patiti ukoliko mu je majka zaposlena van kuće", kao i sa time da je za

"dobrobit djece najoptimalnije da muškarac zarađuje, a da žena bude kod kuće". Međutim, kada je riječ o uticaju profesije na porodicu, prevladava neslaganje sa stavom da "uspješne poslovne žene neminovno moraju da zanemare svoju porodicu". Neprihvatanje može da se tumači kao pokazatelj namjere žena da ne odustaju ni na jednom polju, ali može da bude i posljedica nedostatka iskustva koje bi doprinijelo većoj zastupljenosti negativnog stava kada je riječ o vezi između porodice i posla.

PROMJENE U MODELU RAĐANJA

Odlaganje rađanja predstavlja zajedničku karakteristiku savremenog društva i jednu od fundamentalnih odlika druge demografske tranzicije. Kao reprezentativni model savremenog oblika fertiliteta u literaturi se navodi zapadnoevropski model, čija je glavna odlika porast rađanja nakon 30 godine i najviše stope plodnosti u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godine.

Uporedna analiza nivoa rađanja po petogodišnjim starosnim grupama zemalja EU-28 i određenih zemalja zapadnog Balkana (Srbija, BiH/Republika Srpska) 1960-2010. godine upućuje na nekoliko činjenica. U prvoj polovini šezdesetih godina prošlog vijeka, reproduktivni vrh se formirao u starosnoj grupi 20-24 godina kod petnaest država, a u grupi 25-29 godina kod preostalih trinaest.

Prema podacima za 2005-2010. pored Srbije i BiH (RS), reproduktivni vrh se formirao u starosnoj grupi 25-29 godina i u većini EU država. Evidentno je da Srbiju i BiH(RS) karakteriše nedovoljna iskorišćenost fertile perioda, kao i da postoji prostor za revitalizaciju rađanja kod žena, tzv. Optimalne reproduktivne dobi.

Na kraju prve decenije 21. vijeka Srbija i BiH(RS) se prema trendu fertiliteta nalaze u evidentno nepovoljnijem položaju. Nivo fertiliteta kohorte 25-29 godina, koja je ujedno i nosilac maksimalnog rađanja u obje zemlje (91,6%), znatno je niži od nivoa iste starosne grupe u Francuskoj (134,2%) i Švedske (113,9%). Pri tome je u Srbiji i BiH(RS) došlo do blagog povećanja fertiliteta žena u starosti 30-34 godina.

U cilju preciznijeg izdvajanja faktora koji su doveli do opadanja rađanja u zemljama EU, Srbiji i BiH(RS) i promjena u modelu rađanja od značaja je i sagledavanje prosječne starosti žena pri rođenju, učešća viših redova rođenja i starosne strukture fertile kontingenta. Porast prosječnih

godina žena pri rađanju djeteta i prvorodenju u posljednjim decenijama čine njihovu zajedničku karakteristiku. Diferenciranost među svim navedenim državama u ovom pogledu danas se kreće od najniže zabilježene vrijednosti od 25,7 godina u Bugarskoj do najviše od 30,6 u Italiji. Srbija i BiH(RS) su se na osnovu vrijednosti ovog indikatora (27,3 i 27,1) pozicionirale u donjoj trećini liste (Eurostat, 2013).

ZAKLJUČAK

Positivan uticaj zaposlenosti žena na visinu fertiliteta u postindustrijskim društvima manifestuje se kroz mogućnost dostizanja nivoa rađanja blizu potrebe proste reprodukcije, a ta iskustva su važna za prepoznavanje ključnih tačaka u podsticanju rađanja. Ekonomska aktivnost žena predstavlja pozitivan okvir kada postoji nedvosmislena društvena podrška i rodnoj ravnopravnosti i realizaciji roditeljstva.

Nameću su se i neka nova pitanja. To su uticaj ekonomske aktivnosti žena na rađanje više od dvoje dece, kao i odluke o roditeljstvu i o broju djece u slučajevima nezaposlenosti i ekonomske neaktivnosti žena. Rasprostranjenost norme o porodici sa dvoje djece kao idealnom modelu (Sobotka, Beaujouan, 2014) znači čvrstu barijeru rađanju većeg broja djece. Univerzalno prihvatanje tog obrasca sužava prostor za podsticanje rađanja. Međutim, model idealnog broja djece može biti formiran pod značajnim uticajem ograničavajućih faktora, u zavisnosti od ekonomske aktivnosti žena. Otuda pitanje da li u tom pogledu postoji prostor za pozitivne promjene iz ugla mogućnosti postizanja modela rađanja koji bi rezultirao većim reproduktivnim normama. Pored toga, zastupljenost stavova o porodici sa dvoje djece kao idealnom modelu predstavlja prostor za podsticanje rađanja u onim zemljama u kojima su stope fertiliteta značajno ispod nivoa proste reprodukcije.

Zaposlenost žene treba posmatrati ne samo iz perspektive doprinosa životnom standardu porodice, već i iz ugla profesije koja zahtijeva posvećenost, stručno usavršavanje i napredovanje. Kada se ekonomska aktivnost žena posmatra kao okvir podsticanja rađanja potrebno je uzeti obzir ne samo njenu socijalnu dimenziju, već i onu koja se tiče profesionalne karijere. Otuda usklađivanje rada i roditeljstva ne implicira samo fleksibilnije radno vrijeme za žene sa malom djecom, već i razvijenost, dostupnost i adekvatnost servisa za brigu o djeci, kao i što ravnopravniju podjelu odgovornosti unutar porodice i obaveza u vođenju

domaćinstva. U takvim uslovima, što skladnije funkcionisanje na relaciji porodica - posao ima jednaku važnost i za žene i za muškarce.

Realnost govori da uspješna usklađenost zaposlenosti i realizacije roditeljstva za rezultat ima stope fertiliteta koje ne znače postizanje nivoa potrebnog za zamjenu generacija, niti kontinuirano održavanje tih stopa fertiliteta ukoliko se u nekom trenutku dostignu. Ipak, uspostavljenost takvih uslova znači povoljnije demografske implikacije. Takođe, ne mogu se zanemariti pozitivni aspekti u širem društvenom smislu. Približavanje realizaciji željenog broja djece i što skladnija realizacija roditeljstva i obaveza koje se tiču posla, predstavljaju važne efekte sa stanovišta uslova i kvaliteta života. Da bi se to postiglo, pored ekonomskog razvoja, bitno je da se istovremeno pružanje podrške ekonomskoj aktivnosti žena i roditeljstvu prihvati kao društvena norma.

Konačno, smisao komparativne analize reproduktivnog modela između zemalja zapadnog Balkana, BiH(RS) i zemalja EU bio je da ukaže na centralne tačke problema, koje mogu biti i smjernice za valjanu društvenu akciju.

LITERATURA

- [1] Adsera, A. (2011). "The interplay of employment uncertainty and education in explaining second births in Europe", *Demographic research*, Vol. 25, article 16, pp. 514-544.
- [2] Andersson, G., M. Kreyenfeld, T. Mika (2014). "Welfare state context, female labour-market attachment and childbearing in Germany and Denmark", *Journal Population Research*, DOI 10.1007/s12546-014-9135-3.
- [3] Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- [4] Blagojević-Hjerson, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život* (Beograd: Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena).
- [5] Del Boca, D. (2000). "Participation and Fertility Behavior of Italian Women: the role of Market Rigidities", Working paper, Center of Household, Income, Labor and Demographic economics, No. 10.
- [6] Del Boca, D., S. Pasqua, C. Pronzato (2005). "Fertility and Employment in Italy, France and UK", *Labor*, 19 (Special Issue), pp. 51-77.
- [7] Engelhardt, H. (2011). "On the changing correlation between fertility and female

- employment over space and time: A pooled time-series analysis on the impact of social indicators". Discussion papers, No. 9.
- [8] Eurostat (2007). *News Realase*, 169/2007 - 6 December 2007.
- [9] Ignjatović, S. et al. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti* (Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije).
- [10] Kuburović, A. (2003). "Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje". *Stanovništvo*, vol. 41, br. 1-4, str. 43-64.
- [11] Lesthaeghe, R., K. Neels (2002), "From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland". *European Journal of Population*, Vol 18, pp. 325-360.
- [12] Lesthaeghe (2004). "Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update". *Demographic Research*, Special Collection 3, pp. 45-86.
- [13] Lesthaeghe, R. (2010), "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition". *Population and Development Review*, Vol.36, No.2, pp. 211-251.
- [14] McDonald, P. (2008). "Very Low Fertility Consequences, Causes and Policy Approaches". *The Japanese Journal of Population*, Vol. 6, No. 1, pp. 19-23.
- [15] Mills, M, et al. (2008). "Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands". *Demographic Research*, Vol 18, No.1, pp. 1-26.
- [16] Neyer, G. (2006). "Family Policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies". Working paper, 2006-010, (Max Planck Institute for Demographic Research)
- [17] Pašalić, S. (2002). "Antropogeografska stvarnost Srba u BiH 1992-2000". Banjaluka Kompani, Banja Luka.
- [18] Pašalić, S. i drugi (2006). "Demografski razvoj i populaciona politika Republike Srpske". IP Mladost, Bijeljina.
- [19] Pašalić, S. (2011). "Demografski ekspertski izvještaj". Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Hag.
- [20] Sobotka, T. (2008). "The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe". *Demographic research*, Vol 19, article 8, pp. 171-224.
- [21] Sobotka, T., E. Beaujouan (2014). "Two is the best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe", *Population and Development Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 391-419.
- [22] Van De Kaa, D. J. (2003). "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries", Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- [23] Šobot, A. (2012). "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije". *Stanovništvo*, Vol 50, br.2, str. 85-109.
- [24] Šobot, A. (2014). *Rodna neravnopravnost u Srbiji - demografsko gledište* (Beograd: Institut društvenih nauka)